

Muziek en religie

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van de Stichting Het Nuyensfonds, de Stichting Sormani Fonds en de J.E. Jurriaanse Stichting.

Afbeelding op het omslag: Jan Toorop, 'Noordzeehuis' Domburg, 1921. Op de voorgrond staat de heilige Cecilia, patrones van muziek, afgebeeld.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-460-2.

© 2014 Petra van Langen & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Muziek en religie

*Katholieke musici en de confessionalisering van het
Nederlandse muzikleven, 1850-1948*

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. mr. S.C.J.J. Kortmann,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op woensdag 24 september 2014
om 14.30 uur precies
door Petronella Theodora van Langen
geboren op 14 mei 1968
te Alkmaar

Promotor: Prof. dr. M.E. Monteiro

Copromotor: Dr. P.B. Lelieveldt (Universiteit Utrecht)

Manuscriptcommissie:

Prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen

Prof. dr. J.H.T. Joosten

Dr. M.J.M. Hoondert (Tilburg University)

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 Verzuiling en confessionalisering	12
1.2 Culturele intermediairs	15
1.3 Historiografie	18
<i>Geschiedenis van katholieke musici en muziek</i>	18
<i>Muzikantengeschiedenis</i>	24
1.4 Inventariseren en interpreteren	25
1.5 Bronnen	31
1.6 Een geschiedenis als syncope	33
2 Polemieek als plaatsbepaling	36
2.1 Inleiding	36
2.2 Muziek in katholieke kerken rond 1850	38
2.3 Janssen, de priester	40
<i>Kerkelijke en profane muziek</i>	42
<i>Geschiedenis van katholieke kerkmuziek</i>	43
<i>Tot verbetering van de muziek in de kerk</i>	45
2.4 Religie en muziek volgens Thijm, de dilettant	46
2.5 Kunst of religie?	48
2.6 De beperkingen van de praktijk volgens Wellens, beroepsmusicus	49
2.7 Autoriteit en verantwoordelijkheid	50
2.8 De discussie verstomt	55
2.9 Besluit	57
3 Confessionalisering en professionalisering	59
3.1 Inleiding	59
3.2 Zelus pro Domo Dei	61
<i>Arrangeren en componeren</i>	64
3.3 De dubbelrol van Verheijen	67
<i>Organist in de Mozes en Aäronkerk</i>	68
<i>Orgels voor het Paleis voor Volksvljijt en het Concertgebouw</i>	70
<i>Toporganist</i>	71

3.4	Henri Coymans en de liedertafel Oefening en Uitspanning	73
	<i>Van katholiek naar neutraal</i>	74
	<i>De periode Coymans</i>	76
3.5	Besluit	79
4	Tussen religieus en profaan muziekleven	81
4.1	Inleiding	81
4.2	De Arnhemse St. Vincentiusconcerten	85
	<i>Rol in het Arnhemse muziekleven</i>	89
4.3	De Nederlandsche Organisten Vereeniging	92
	<i>Voorzitter Verheijen</i>	95
	<i>Het ideaal van de zelfstandige organist</i>	97
	<i>Afscheid van een tijdperk</i>	100
4.4	Palestrina in Nederland	101
	<i>Variatie op een thema: kunst of religie?</i>	102
	<i>'Assepoester-kerkmuziek'</i>	110
4.5	Besluit	111
5	Vakmanschap en zeggenschap	113
5.1	Inleiding	113
5.2	Het motu proprio: bevestiging van gevoerd beleid	116
5.3	Samenstelling en werkwijze van de commissies	119
5.4	Fricities en wrijvingen	125
	<i>Elbert Franssen en Hubert Cuypers</i>	128
	<i>'Ideaal' van de censorencommissie</i>	134
	<i>Luis in de pels</i>	137
	<i>'Voor kerkelijkheid en kunstwaarde'</i>	142
5.5	De <i>Missa in die festo</i> van Diepenbrock	145
5.6	Succesvolle musici	149
5.7	Besluit	156
6	Een vakvereniging voor katholieke kerkmusici	159
6.1	Inleiding	159
6.2	Een nieuwe speler op het toneel: de Rooms Katholieke Organisten en Directeuren Vereeniging	160
	<i>De statuten</i>	164
	<i>Betrokkenheid</i>	166
6.3	Professionalisering als motor voor confessionalisering	169
	<i>De Nederlandsche Organisten Vereeniging wordt een vakvereniging</i>	170
	<i>Het bezoldigingsvraagstuk</i>	173
	<i>De salarisactie van de RK Organisten en Directeuren Vereeniging</i>	176

6.4	De Gregoriusvereniging: samenwerken of tegenwerken?	184
	<i>Clerici en musici</i>	187
6.5	De nov wordt een protestantse vereniging	191
6.6	Besluit	193
7	Polemiek als strijd om autoriteit	195
7.1	Inleiding	195
7.2	Restauratie van het gregoriaans	197
	<i>Conflicten over de bronnen en het ritme</i>	199
7.3	'Knuppel in het gregoriaanse hoenderhok'	204
7.4	Het debat in <i>Caecilia</i>	208
7.5	Besluit	213
8	Stromingen en tegenstromingen	215
8.1	Inleiding	215
8.2	De 'katholieke zuil' als veilige haven in tijden van crisis	217
8.3	De Rooms Katholieke Vereeniging voor Toonkunstenaars	219
	<i>Muzikale opvoeding van de katholieke jeugd</i>	222
	<i>Het Voorzieningsfonds voor Kunstenaars</i>	225
	<i>Albert Smijers en Willem Andriessse</i>	229
8.4	De Tweede Wereldoorlog: ontmanteling van het veld van katholieke muziek	234
	<i>Katholieke musici en organisaties in de Tweede Wereldoorlog</i>	235
8.5	Confessionalisering onder druk: wel of niet samenwerken	237
	<i>Smits van Waesberghe, de KNTV en de RKVT</i>	240
	<i>Ommekomst</i>	247
8.6	Besluit	251
9	Samenvatting en conclusie	253
9.1	Inleiding	253
9.2	Het veld en de spelers	254
9.3	Steeds terugkerende thema's	258
	<i>Kunst of religie</i>	259
	<i>Theorie en praktijk</i>	260
	<i>Deskundigheid en autoriteit</i>	261
9.4	Conclusie	262

Bijlage I: Biografieën	265
Bijlage II: Censorencommissie	271
II.1 Voorzitters van de censorencommissie	272
II.2 Leden van de censorencommissie in alfabetische volgorde	272
<i>Clerici</i>	272
<i>Leken</i>	278
II.3 Grafiek censorencommissie	285
II.4 Tabel censorencommissie	286
Summary	288
Afkortingen	295
Bronnen en literatuur	296
Fotoverantwoording	308
Register van personen	309
Over de auteur	316

Woord vooraf

De kiem van het onderzoek in dit proefschrift werd gelegd in 1998. Dat jaar kreeg ik van mijn vader Maarten van Langen het archief van mijn opa Piet van Langen, bestaande uit enkele dozen en mappen met foto's, brieven, krantenknipsels, aantekeningen en manuscripten van composities. Op dat moment had ik met kleine kinderen en werkzaamheden als blokfluitdocent, muziekpublicist en voor de Stichting Vrouw en Muziek nog weinig gelegenheid om deze schat uitgebreid te onderzoeken. Geleidelijk heb ik in de jaren daarna de informatie in het archief aangevuld met informatie die ik verzamelde in verschillende andere archieven en tijdens gesprekken met familie.

In 2004 besprak ik mijn speurwerk met Philomeen Lelieveldt. Philomeen was gepromoveerd op de dissertatie *Voor en achter het voetlicht* over musici in het kunst- en amusementsbedrijf, wat ik als een voorbeeld beschouwde voor het onderzoek dat ik wilde doen. Haar enthousiasme betekende een enorme stimulans om met mijn onderzoek door te gaan, het onderwerp uit te breiden en er een promotieonderzoek van te maken. Toen al zegde zij toe zich daaraan als copromotor te willen verbinden. Op het moment dat duidelijk was dat katholieke musici in mijn onderzoek centraal zouden staan, benaderde ik in 2005 Marit Monteiro, hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme, met de vraag of zij bij dit onderzoek als promotor wilde optreden. Ik ben erg blij dat zij destijds bereid was de begeleiding van mijn promotietraject op zich te nemen. Vanuit een altijd positieve benadering heeft ze me voortdurend uitgedaagd en me de kans gegeven boven mezelf uit te stijgen en het onderzoek op een hoger plan te tillen. Op dat moment konden wij waarschijnlijk alle drie niet vermoeden dat ik daar nog bijna tien jaar mee bezig zou zijn. Ik heb over het algemeen met veel plezier aan dit onderzoek gewerkt. Dat neemt niet weg dat er ook tegenslagen zijn geweest. Ik waardeer het ten zeerste dat Marit en Philomeen juist op die momenten hun vertrouwen in mij en het onderzoek hebben behouden en bereid bleven het promotietraject met mij voort te zetten.

Ik heb mijn onderzoek uitgevoerd als buitenpromovendus. Dat is een merkwaardige functie, alsof je met een been binnen en met het andere been buiten de universiteit staat. Vanaf het begin heeft Marit mij bij de onderzoeksgroep Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme betrokken en dankzij mijn collega's heb ik me daar altijd welkom gevoeld. Dank daarvoor aan hen allen, maar in het bijzonder aan Chris Dols en Marieke Smulders met wie ik naast de geplande bijeenkomsten regelmatig contact heb gehad. Het uitwisselen van ervaringen was prettig en waardevol.

Ik heb mijn onderzoek ook buiten de onderzoeksgroep regelmatig besproken. Mijn

speciale dank gaat uit naar Florian Diepenbrock, Anton Vernooij en Antonie Zielhorst die mij in verschillende stadia – via email of in gesprekken – hebben geholpen mijn gedachten te vormen.

Grote dank ben ik verschuldigd aan hen die belangeloos informatie met mij deelden. Louis Daems ontving mij een aantal keer om over Hubert Cuypers te praten en leende mij stukken uit zijn archief. Victor Timmers liet mij genereus delen in de resultaten van zijn eigen onderzoek naar Jos Verheijen. René Bouman dank ik voor zijn belangstelling, de gesprekken over de katholieke muziekwereld en het lenen van stukken uit zijn familiearchief. Daarnaast wil ik graag alle vrijwilligers bedanken die mij de gelegenheid gaven in archieven te duiken die zich in pastorieën, koor- en verenigingsgebouwen bevonden.

Mijn promotieonderzoek was niet mogelijk geweest zonder de ondersteuning en belangstelling van familie en vrienden. Ik dank hen voor hun niet aflatende interesse in de voortgang. In het bijzonder dank ik mijn vriendinnen Jetty en Kee, die ook bereid waren me als paranimfen bij de ceremonie te ondersteunen, en Nelke voor het minutieus door nemen van de laatste versie van het manuscript. Rolf, Ingmar, Lars en Tamar dank ik voor hun geduld en vertrouwen. Vaak genoeg hebben ze zich afgevraagd wat ik daarboven allemaal zat te doen.

Tenslotte dank ik mijn ouders Elly en Maarten. Behalve dat zij altijd veel belangstelling hadden voor de voortgang, waren zij een tijdje de sponsors die mij de gelegenheid gaven alle tijd aan dit onderzoek te besteden. Beiden hebben me vanuit hun eigen interesse geholpen. Elly heeft stukken tekst geredigeerd en Maarten heeft me in contact gebracht met familieleden die Piet van Langen nog gekend hebben en zocht – wanneer dat zo uitkwam – informatie voor me op in archieven en bibliotheken. Het is jammer dat hij de voltooiing van dit proefschrift niet meer mee heeft kunnen maken. Dit proefschrift is opgedragen aan de nagedachtenis van Piet en Maarten van Langen.

1 Inleiding

De kunstenaar [musicus] zal zich, als Katholiek, aan de kerkelijke verordeningen onderwerpen; zijne ontwikkeling van gevoel en verstand zal zich regelen naar zijne Katholiciteit; doch in de middelen, die zijn genie hem aan de hand geeft, om zijne katholieke kunstenaarsgevoelens in schoone vormen uit te storten, kan hij zich aan geen kerkelijke verordeningen onderwerpen; zijn katholiek zijn, zal hem er toe brengen zich door geen ideën die met de kerkelijke verordeningen in strijd zijn te laten inspireeren, maar dat is ook de eenige wijze, waarop de kerkelijke verordeningen eenigen invloed op zijne kunstoefening kunnen hebben; van 't onderwerpen van een kunststuk aan wetten en verordeningen kan dus nooit sprake zijn.¹

Dit citaat is van Lambert Alberdingk Thijm (1823-1854), broer van de grote emancipator Jozef Alberdingk Thijm (1820-1889). Thijm schreef deze woorden in 1850 in een brochure waarin hij reageerde op de priester N.A. Janssen (1808-1898). Janssen had eerder dat jaar in zijn brochure *Geschied- en oordeelkundige beschouwingen over de Wereldsche en Kerkelijke Muziek* een pleidooi gehouden voor het zuiveren van de katholieke meerstemmige kerkmuziek van alle ongerechtigheden die er naar zijn oordeel sinds het Concilie van Trente (1545-1563) ingeslopen waren. Behalve theatrale en dramatische stijlkenmerken afkomstig van de opera, muzikale vormen als de fuga en rijk versierde melodieën, rekende Janssen tot de ongerechtigheden ook de in zijn ogen vaak slechte kwaliteit van de musici: zangers, orkestmusici, dirigenten en organisten. Hij vond het kwalijk dat kerkkoren regelmatig geleid werden door musici die ook buiten de kerk werkzaam waren, 'welker specialiteit het is wereldsche muziek te beoefenen'.² Janssen omschreef de taak van de kerkmusicus als volgt:

[H]et past den gemoedelijken toonkunstenaar, den man van studie, van inborst en van ware verlichting, ernstige pogingen aan te wenden tot hervorming en verbetering van dien smaak; het past hem, en de kunst zal er hem voor zegenen, dat hij wandele op de paden der onverjaarbare regelen en voorschriften van het gezag der kunst en Kerk; het past hem te prediken, al ware het ook in eene woestijn.³

1 Alberdingk Thijm, *De muziek in de kerk*, 29-30.

2 Janssen, *Geschied- en oordeelkundige beschouwingen over de Wereldsche en Kerkelijke Muziek*, 10.

3 Idem, 37.

Deze discussie van 1850 markeerde het begin van een periode waarin door kerkelijke autoriteiten steeds meer en duidelijker omschreven eisen werden gesteld aan muziek die in katholieke kerken werd uitgevoerd en de functie van musici die in katholieke kerken werkzaam waren. Aan de autonomie die Thijm deze kerkmusici gunde werd nadrukkelijk getornd: in 1865 tijdens het Provinciaal Concilie van Utrecht door het Nederlands episcopaat en in 1903 door de paus met het motu proprio *Tra le sollicitudini*.

Een kleine honderd jaar later in 1948 vonden in Culemborg van 29 maart tot en met 1 april rumoerige studiedagen voor 'kerkmuzikale verdieping' plaats. Deze studiedagen werden georganiseerd door de Gregoriusvereniging, een door clerici geleide organisatie die zich sinds 1878 inzette voor de bevordering van de kerkmuziek in overeenstemming met de richtlijnen van genoemd Provinciaal Concilie en het motu proprio uit 1903. Musici en kerkszangers toonden een gebrek aan vertrouwen in de leiding van de Gregoriusvereniging. Volgens de historiografie was dit de eerste keer dat kerkmusici openlijk kritiek uitten op de klerikale structuur van de Gregoriusvereniging.⁴ Deze interpretatie van de gebeurtenissen tijdens de studiedagen in Culemborg past binnen de Nederlandse onderzoekstraditie naar katholieke muziek. Daarin is de aandacht exclusief gericht geweest op de klerikale regelgeving en beperkt tot de muziekbeoefening in de kerk. Onderbelicht is gebleven hoe de regulering in de praktijk vorm heeft gekregen, of de regulering van invloed is geweest op het muziekleven buiten de kerk en wie anders dan de clerus een rol hebben gespeeld in de vormgeving van het katholieke muziekleven. Het doel van dit onderzoek is deze leemte aan te vullen. In deze studie staan katholieke musici en hun functioneren binnen en buiten de kerk centraal. Onder katholieke musici worden musici verstaan die tot de rooms-katholieke kerk behoorden; wanneer zij werkzaam waren in de kerk dan worden ze aangeduid als kerkmusici. Het onderzoek wordt begrensd door de publicatie van de brochure van Janssen in 1850 en de studiedagen in Culemborg in 1948.

1.1 Verzuiling en confessionalisering

De veranderingen waar katholieke musici tussen 1850 en 1948 mee geconfronteerd werden stonden niet op zichzelf, maar maakten deel uit van een proces waar een groot deel van de, zo niet alle, katholieken in Nederland mee te maken hadden, ook katholieke musici die niet binnen de kerk werkzaam waren. Eeuwenlang hadden katholieken in Nederland een juridisch achtergestelde positie, waar met de grondwet van 1848 definitief een einde aan kwam. In deze grondwet werden de vrijheid van drukpers, vereniging en vergadering vastgelegd, die de weg vrijmaakten tot de zelfstandige organisatie van de katholieke kerk. Enkele jaren later, in 1853, kondigde de paus het herstel van de kerkprovincie aan, verdeelde deze in bisdommen en benoemde bisschoppen, die de organisatie van de katholieke kerk in Nederland ter hand namen. Vanaf dat moment tot en met de eerste helft van de twintigste eeuw ontwikkelden katholieken in Nederland zich van een heterogene

4 Bot, *Zingt allen mee*, 376; Vernooij, 'De Gregoriusvereniging', 242.

groep met weinig samenhang tot een herkenbare confessionele groep binnen de Nederlandse samenleving.⁵

De geschiedenis van Nederlandse katholieken in de tweede helft van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw is vele malen onderzocht en beschreven. Rogier en De Rooy publiceerden ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van het herstel van de hiërarchie in 1953 het gedenkboek *In vrijheid herboren*, waarin de geschiedenis van katholieken in Nederland in die eeuw uitgebreid beschreven wordt. In de decennia na deze publicatie lag de nadruk in het onderzoek vooral op de ontwikkeling van de katholieke zuil binnen de in levensbeschouwelijk opzicht in vier stromingen – katholiek, protestants, liberaal en socialistisch – gesegmenteerde Nederlandse samenleving.⁶ Aanvanke-lijk ging de wetenschappelijke belangstelling uit naar de sociale en politieke aspecten van verzuiling en de mechanismen die daaraan ten grondslag zouden liggen. Verzuiling werd opgevat als een door de maatschappelijke en kerkelijke elite gesteund proces om katholieken de mogelijkheid te geven zich te emanciperen, om katholieken tegen de moderniteit van de buitenwereld te beschermen of als middel tot politieke mobilisatie van de katholieke achterban. Historicus Hans Righart concludeerde in 1986 in de inleiding van zijn proefschrift *De katholieke zuil in Europa* op basis van een comparatieve analyse van de literatuur over verzuiling, dat met verzuiling een proces bedoeld werd waarin gestalte werd gegeven aan een maatschappelijke structuur ‘waarin meerdere, ten opzichte van elkaar gescheiden organisatorische complexen bestaan, die godsdienstig of ideologisch gemotiveerd en tendentieel autarkisch zijn.’⁷ Kenmerkend voor de verzuiling was volgens Righart ‘het streven naar totale [...] beheersing van het individuele leven’, wat zich uitte ‘in een agressieve in-groupmentaliteit (ook wel frontmentaliteit genoemd), een exclusivisme, dat “andersdenkenden” angstvallig buitensloot’.⁸

Vanaf de jaren 1980 ontstonden er twee richtingen in de geschiedschrijving die de bruikbaarheid van het begrip verzuiling en de vermeende blokvorming die in het begrip besloten liggen ter discussie stelden. Enerzijds was dat een politicologisch georiënteerde richting naar politiek-maatschappelijke segmentering op confessionele grondslag waarin de aandacht van verzuiling als landelijk proces werd verlegd naar haar lokale verschijningsvormen;⁹ anderzijds was dat een cultuurhistorisch gerichte religiegeschiedenis waarin de aandacht vooral gericht was op het geleefde geloof van de katholieken zelf in plaats van de kerk, haar instituties en theologie.

In zijn artikel over ‘de invloed van de “Annales”-groep op de ontwikkeling van de kerk-

5 Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 269-327; Rogier, *Katholieke herleving*; Raedts, ‘Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit’; Raedts, ‘Tussen Rome en Den Haag’; Margry, ‘Imago en identiteit’; Bornewasser, ‘De Nederlandse katholieken en hun negentiende eeuwse vaderland’.

6 Zie voor historiografie over de verzuiling onder andere Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 11-15; Bornewasser, ‘De katholieke zuil in wording als object van “columnologie”’; Blom, ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten’, 209-210; Luykx, ‘Consensus en conflict’.

7 Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 17.

8 Idem, 16.

9 Blom, ‘Onderzoek naar verzuiling in Nederland’; Blom, ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten’.

geschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan voor Nederland' uit 1981, besprak historicus Willem Frijhoff de verschuiving die in de Franse kerkgeschiedschrijving heeft plaatsgevonden van 'histoire de l'église' naar 'histoire religieuse' – van geschiedenis van de kerk naar geschiedenis van de gelovigen – en pleitte hij voor eenzelfde verandering van richting in het Nederlandse onderzoek naar religiegeschiedenis.¹⁰ Dit pleidooi voor verbreding van het onderzoeksperspectief stimuleerde diverse onderzoekers nieuwe terreinen te verkennen, zoals de geschiedenis van – al dan niet religieuze – katholieke vrouwen en religieuze volkscultuur.¹¹ Het stimuleerde ook een nieuwe benadering in de geschiedschrijving van katholieke instituties met veel meer aandacht voor de mensen die de instituties bevolkten.¹² Genoemd onderzoek liet zien dat de praktijk vaak veel meer divers en gecompliceerder was dan tot dat moment in de historiografie naar voren was gekomen.

In 1986 plaatste historicus Paul Luykx in zijn artikel 'Andere katholieken' vraagtekens bij het traditionele beeld van de verzuiling als 'buitengewoon succesvolle onderneming'.¹³ Luykx stelde vast dat katholieken onder andere met betrekking tot politiek en seksualiteit 'onverzuild gedrag' lieten zien.¹⁴ Daarmee bedoelde hij gedrag dat niet in overeenstemming was met het beleid en de wensen van de kerkelijke autoriteiten. In zijn artikel gaf hij voorbeelden van katholieken uit alle lagen van de bevolking, leken én clerici, die regelgeving en aanwijzingen van 'de verzuilers', leden van de politiek-maatschappelijke elite en kerkelijke leiding, negeerden of ertegen in verzet kwamen en concludeerde: 'De veelgeprezen eenheid en saamhorigheid lijken slechts te hebben kunnen bestaan omdat ze van bovenaf werden opgelegd. De katholieken hebben er zich geenszins gemakkelijk in geschikt.'¹⁵

De vraag is hoe bruikbaar het begrip verzuiling nog is.¹⁶ Het meest gehoorde argument om het begrip toch te blijven gebruiken is dat het zo ingeburgerd is. Iedereen weet onmiddellijk waarover het gaat bij verzuiling.¹⁷ Waar verzuiling naar verwijst met betrekking tot het Nederlandse muziekleven is echter allerminst duidelijk. Zoals tijdens het onderzoek voor dit boek helder werd, was van een vierdeling van het muziekleven geen sprake, waren er nauwelijks organisaties op confessionele grondslag en was onverzuild gedrag onder musici eerder regel dan uitzondering. Dat betekende echter ook weer niet dat geloofsovertuiging in het muziekleven geen rol speelde. Zoals gezegd formuleerden bisschoppen en paus richtlijnen waaraan muziek die werd uitgevoerd in de katholieke kerk moest voldoen en ook al waren het er weinig, toch werden in de onderzochte periode en-

10 Frijhoff, 'Van "histoire de l'église" naar "histoire religieuse"'.
 11 Bijvoorbeeld: Monteiro e.a., *De dynamiek van religie en cultuur*; Rooijackers, *Rituele repertoires*; Van Heijst en Derks (red.), *Terra Incognita*; Derks, *Heilig moeten*; Eijt, *Zorgen in Gods naam*; Monteiro, *Geestelijke maaqden*; Margry, *Teedere Quaesties*; Wingens, *Over de grens*.

12 Bijvoorbeeld: Ackermans, *Vereeniging van vrouwen*; Monteiro, *Gods Predikers*.
 13 Luykx, 'Andere katholieken', 9.
 14 Idem, 13.
 15 Idem, 12, 36.

16 De Rooy stelt bijvoorbeeld voor het begrip te schrappen: De Rooy, 'Zes studies over verzuiling', 391-392.
 17 Blom, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten', 208-236. Zie ook Derks, *Heilig moeten*, 23.